

**İSLÂM DÜŞÜNÇESİNDE
ELEŞTİRİ KÜLTÜRÜ
ve TAHAMMÜL AHLÂKI**

التراث النقدي وأخلاق التسامح في الفكر الإسلامي
(الندوة الدولية)

**THE CRITICISM CULTURE AND MORALITY OF
TOLERANCE IN ISLAMIC THOUGHT
(INTERNATIONAL SYMPOSIUM)**

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

© Eserin her türlü basım hakkı anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir.

ISBN : 978-605-7619-54-9 (III. Cilt)

ISBN: 978-605-7619-54-9 (Tk.)

Sertifika No: 17576

İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI
Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 26
Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 95

Kitabın Adı

İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı

Koordinatörler

Prof. Dr. Ahmet POLAT - Prof. Dr. Abdülcelil BİLGİN

Editörler & Organizasyon

Dr. Öğr. Üyesi Mahsum AYTEPE

Dr. Öğr. Üyesi Teceli KARASU

Yayına Hazırlayan

Arş. Gör. Şaban ARGUN

Son Okuma:

Arş. Gör. Ahmet Numan ÜNVER - Arş. Gör. Muhammed Ali ACAR

Arş. Gör. Nuray SARMAN

Kapak Tasarım

Halil YILMAZ

Baskı:

Çınar Mat. Yay. San. Tic. Ltd. Şti.

100. Yıl Mahallesi Matbaacılar Caddesi

Ata Han No.: 34/5 Bağcılar / İstanbul, 0212 628 96 00

Sertifika No: 12683

1. Basım

Ekim 2019 / 1000 adet basılmıştır.

İletişim Adresi:

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.

Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sok. No: 7 Eyüpsultan / İstanbul

Tel: (0212) 491 19 03 - 04 – Faks: (0212) 438 42 04

www.ensarneyriyat.com.tr – siparis@ensarneyriyat.com.tr

GAZZÂLÎ ve JOHN LOCKE'UN ELEŞTİRİYE KARŞI TUTUMLARI

Hakan HEMŞİNLİ*

GİRİŞ

İnsanın doğup büyüdüğü, yetiştiği çevrenin ve aldığı eğitimin insanın düşünce dünyasını ciddi bir şekilde etkilediği herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Bu nedenle ilmi kişiliğe haiz birinin, bireysel ve toplumsal konularla ilgili fikirlerinin oluşmasında sosyal, siyasî ve kültürel ortamın ya da bağlamın etkisi oldukça önemlidir. Hele bu kişiler, düşünce tarihi açısından kırılma noktalarını oluşturan dönemlerde yetişmişlerse, bu önem daha da belirgin hale gelmektedir. Dolayısıyla bir filozofun yaşadığı dönemin şartlarını bilmek, düşünce dünyasını anlamayı kolaylaştırır.

Gazzâlî (1058-1111), İslâm'ın doğuşundan yaklaşık 450 yıl sonraki bir dönemde yetişmiş bir İslâm düşünürüdür. Bu dönemde ilimlerin tedvin dönemi tamamlanmış, siyasî kavgaların neticesinde muhtelif mezhepler ortaya çıkmış, yabancı düşüncelerden felsefe, tıp, ahlak gibi çok farklı alanlara ait eserler tercüme edilmiş ve İslâm coğrafyasının sınırları ciddi bir şekilde genişlemiştir. Gazzâlî'nin yaşadığı bu dönemin düşünsel anlamda en belirgin iki özelliğini hatırlamak gerekirse, bunlardan ilkinin Batınîlerle mücadele ikincisini ise çoğunlukla Meşşâî filozofların etkisi olarak belirlemek mümkündür. Gazzâlî'nin düşüncelerinin yönünün bu iki tarafa çevrildiğini ve bu çerçevede eserlerini yazdığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda Gazzâlî, örneğin Batınîlerin görüşlerini çürütmek için *Kıtasu'l Müstakim*, *Fedâi'hü'l-batıniyye vb.*; filozofların görüşlerini çürütmek için *Tehâfütü'l-felâsife*; dinî ilimleri yeniden diriltmek için *İhyâ-u ulûmi'd-din* gibi eserleri yazmıştır. Gazzâlî'nin yaşadığı dönem, farklı düşünceler ve fikir akımlarının birbiriyle mücadele içerisinde olduğu, herkesin sadece kendisinin kurtuluşa ulaşacağını iddia ettiği ve her fırkanın kendi düşüncelerine bağlanıp kaldığı çalkantılı bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Gazzâlî'nin de bu karışık dönemde başkalarını taklit etmekten ziyade araştırarak kendi yolunu bulmaya çalışan önemli bir eleştirmen olduğu söylenebilir.¹ Onun eleştirileri sadece Batınîlere ve filozoflara karşı olmamış, aynı

* Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi Anabilim Dalı, Van/Turkey, hakanhemsinli@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4977-9054>

¹ Bkz. Süleyman Dünya, *İmam Gazâlî ve İman-Küfür Sınırı*, çev. Ahmet Turan Arslan (İstanbul: Risale Yay., 1992) 91. Gazzâlî'nin fikir dünyasını şekillendiren hayatını anlattığı bilgiler için bkz. İmam Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-Dalâl, Hakikat Arayışı*, çev. ve thk. Abdürrezzak Tek (Bursa: Emin Yay., 2013), 1-10; Taceddin es-Sübki, "Gazâlî'nin Hayatı", (*Tabakâtü's-Şafiiyetü'l-Kübra*'nın bir bölümü) Süleyman Dünya, İmam Gazâlî ve İman-Küfür Sınırı, çev. Ahmet Turan Arslan (İstanbul: Risale Yay., 1992) 7-90; Mahmut Kaya, "Takdim", Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı*, neşr ve terc. Mahmut Kaya, Hüseyin Saroğlu (İstanbul: Klasik Yay., 2012), VIII-IX; Mustafa Çağrı, *Gazzâlî* (Ankara: DİB Yay., 2017), 7-29.

zamanda kelâmcılar ve sûfiler de bu eleştirilerden nasibini almıştır. Ancak Gazzâlî'nin en sert eleştirileri hiç şüphesiz Batınîler ve filozoflara yönelik olmuştur. Bunun da en önemli nedeni bu iki grubun *hakikat* iddiasında bulunmuş olmaları ve Gazzâlî'nin döneminde etkilerinin çok fazla yaygınlaşmasıdır. Aynı şekilde Gazzâlî'nin siyasî otoriteyle yakından ilişkili olması onlarla mücadele etmesini de gerekli kılmıştır.

Francis Bacon ve Rene Descartes'ın öncülük ettiği Modern dönemin başlamasından hemen sonra, Aydınlanma döneminin öncesinde önemli dönüm noktalarının kavşağında yaşamış bir İngiliz ampirist filozofu olan Locke, (1632-1704) Oxford Üniversitesi'ne başlamadan önce Latince, Grekçe, İbranice ve Arapça gibi klasik dilleri öğrenmiştir.² Locke, 1683 yılındaki Tory reaksiyonu başkaldırı suçuyla İngiltere'den kovulmuş³ 1688 Devrimi'nin hazırlıklarına katılmış ve devrimin hemen sonrasında diğer sürgünlerle birlikte İngiltere'ye geri dönmüş ve sürgün yıllarının muhteşem eserleri olarak nitelendirilen *Tolerans Üstüne Bir Mektup* ile *Hükümet Üstüne İkinci Tez*⁴ adlı eserlerini yazmıştır.⁵ Locke'un *Hükümet Üstüne İkinci Tez* adlı eserinde daha çok bireysel hak ve özgürlükler, mülkiyet edinme, siyasî yönetim ile birey arasındaki ilişkilerin yasal boyutları ele alınırken, *Tolerans Üstüne Bir Mektup*'ta ise din ve mezheplerin birbirlerine karşı yaklaşımları, dinî özgürlükler ve siyasî otoritenin dinî alana müdahale etmemesi ve kilise-devlet ayrımı üzerine yoğunlaşmaktadır.

Roma İmparatorluğu'nun resmi dini haline gelen Hıristiyanlık, bazen kendisi çeşitli toleranssızlığa uğramış, bazen de kendisi başkalarına karşı toleranssız davranmıştır. Belli dönemlerde ezilen taraf olan Hıristiyanlık, devletin dini haline geldiği zamanlarda, kendisinden farklı düşünenlere karşı ezici bir politika gütmüştür. Mezhep savaşlarının en şiddetli ve kanlı yaşandığı Hıristiyanlık dünyası, böyle bir mirasın neticesinde 16. yüzyılda ortaya çıkmaya başlayan Protestanlık, Luthercilik ve Kalvinizm gibi mezhepler, Katolikler tarafından şiddetle bastırılmış ve ezilen taraf ezen taraf haline gelmiştir. Otuz Yıl Savaşları ve Wesfalen Barışı ile sonlandırılmaya çalışılan bu süreçte, mezheplerin birbirlerini ortadan kaldırma, yok sayma yerine bir arada yaşamının yollarını aradıkları daha sonraları ise Tolerans Akti'ne ulaştıkları görülmektedir. İşte böyle bir sosyo-kültürel ve siyasî ortam

² Solmaz Zelyut Hünler, *Dört Adalı* (İstanbul: Paradigma Yay., 2003), 39.

³ Didier, *Locke*, 2.

⁴ John Locke, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, çev. Aysel Doğan (İzmir: İlya Yay., 2012).

⁵ Melih Yürüşen, "John Locke ve Hoşgörü Üstüne Bir Mektup Hakkında...", John Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup, A Letter Concerning Toleration*, çev. Melih Yürüşen (Ankara: Liberte Yay., 2005), 8-9. Virginia Üniversitesi'nde Felsefe Profesörü olarak çalışmış olan ve Locke'un eserlerini yayımlayan A. D. Woosley, bu iki eserin siyasî nedenlerle imzasız yayınlandığını ve yazarının adının uzun süre saklı kalmamasına rağmen Locke'un bu iki eserinin kendi eserleri olduğunu açıkça hiçbir zaman kabul etmediğini iddia etmektedir. Bkz. A. D. Woosley, "Giriş", John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadiroğlu (İstanbul: Kabalcı Yay., 2004), 9; ayrıca bkz. Fikret Yılmaz, "John Locke'un Tolerans Teorisine Bir Eleştiri", *Kesit Akademi Dergisi*, 3: 8 (2017): 289.

içinde büyüyen Locke'un yaşadığı ilk yılların kendisi için zor yıllar olduğu görülebilmektedir. Protestanlığı tercih eden İngiltere'nin siyasî ortamının, sürgünlerin, mezhepler arasındaki çatışmalar gibi çalkantılı olayların/yılların Locke'un siyasî düşüncesinin ve tolerans teorisinin oluşmasında ciddi etkiler bıraktığını söylemek mümkündür.⁶

Burada özellikle vurgulanması gereken önemli bir nokta bulunmaktadır. Bu da tolerans veya müsamaha kavramıyla hoşgörü kavramının aynı anlamda kullanılmasıyla ilgili bir husustur. Bu kavramlar çok rahatlıkla birbirinin yerine kullanılabilir. Fakat özellikle hoşgörü kavramının taşıdığı anlam, diğer iki kavramın yerine rahatlıkla kullanımını engellemektedir. İngilizce'deki *tolerance* kavramıyla Arapça'daki tesamüh/müsamaha kavramlarının anlam haritası ise birbirlerine oldukça yakındır. Bu nedenle bu çalışmada hoşgörü yerine, tolerans ve müsamaha kavramları tercih edilmiştir. Böyle bir noktanın ele alınmasının en önemli sebebi, Locke'un zikredilen eserindeki *tolerance* kelimesinin *hoşgörü* olarak çevrilmiş ve genellikle de literatürde bu şekildeki kullanımın yaygınlaşmış olmasındadır.

Türkçe'de kullanılan "hoşgörü" kavramı, Latince kökenli "tolerans" kavramıyla anlam açısından tam bir bütünlük içermez. Çünkü tolerans sözcüğünde bir olumsuzluk gizlidir. Herhangi bir şeyi tolere etmek, kişinin hoşuna gitmese bile, 'tahammül etme', 'katlanma' anlamlarını da muhtevasında taşıyabilmektedir. Örneğin inançlı biri, inançsızlığı, farklı dinden olmayı, tolere edebilir ancak bu tür davranışlarla karşılaştığında bunları hoş göremez veya "bana hoş görünmektedir" de diyemez. Aslında tolerans kavramında bir tutum veya davranışı değiştirebilme, varlık alanı tanımama, belirli bir güç elinde bulundurmasına rağmen, bu gücü kullanmayıp da farklı tutum ve davranışlara tahammül etme-katlanma durumu söz konusudur. Bu açıdan bakıldığında tolerans, elinde gücü olanın zayıf olana karşı sergilediği davranıştır. Dolayısıyla tolerans, farklı olanı yok etme isteğinin değil, bu niyetin de bulunmamasını gerektirir.⁷ Fakat hoşgörü kavramının da katlanma/tahammül etme gibi durumlar söz konusu değildir. Her ne kadar hoşgörü kavramı tolerans kavramının eş anlamlısı olarak kullanılırken bu kavramın gündelik hem de felsefi kullanımlarının tolerans kavramının bütün mahiyetini içerdiği ve tamamen onun mahiyetiyle örtüştüğü düşünülse de bu görüş yanıltıcı olabilmektedir. Çünkü dilimiz de kullandığımız hoşgörü kavramının etimolojik açıdan analizi, tolerans kavramının içinde gizli olan tahammül etme ve katlanma boyutunu taşımamaktadır.⁸ Hoşgörü kavramı, hoş görmek, hoşnut olmak, iyi bulmak gibi

⁶ Ahmet Erhan Şekerci, "John Locke'ta "Tolerans" Kavramını Yeniden Okumaya Dair", *Dini ve Felsefi Metinler Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama Sempozyumu Bildiri Kitabı I*, ed. Bayram Ali Çetinkaya (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Yay., 2012), 247-248; Yılmaz, "John Locke'un Tolerans Teorisine Bir Eleştiri", 287.

⁷ Vahdettin Başçı, *Taassup ve Hoşgörü* (Erzurum: Erzurum Atatürk Üniversitesi Yay., 1996), 12.

⁸ Bkz. Melih Yürüşen, *Liberal Bir Değer Olarak Ahlaki ve Siyasi Hoşgörü* (İstanbul: YKY Yay., 1996), 17-18; Ömer Aslan, "Hoşgörü ve Tolerans Kavramlarına Etimolojik Açıdan Analitik Bir Yaklaşım" *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5: 2 (2001): 360-361; Hoşgörünün tolerans yerine yanlış kullanımı için bkz. Necati Öner, *Dil Üzerine* (Ankara: y.y. 2004), 61.

anlamlar taşımaktadır. Dolayısıyla hoşgörü, daha yüksek bir ruh halini ve üstün bir ahlâkî tutumu ifade etmektedir.⁹ Örneğin bir öğretmen öğrencisinin kopya çekmesini tolere edebilir ama hoş göremez. Yine bir kişi, bir *çingeneyi* kendi varlığını nasıl görüyorsa onu da o açıdan hoş görmesi gerekir tolere edemez. Çünkü onun çingeneliği yaratılmış, verilmiş, değiştirilemez bir unsurdur. Bir davranış, tutum veya söz tolere edilebilir. Burada kanaatimizce iki kavramı birbirinden ayırt eden en önemli unsur, hoşgörüdeki doğuştan gelen ve kazanılmamış, toleransta ise sonradan elde edilmiş özelliklerin esas alınmasıdır. Yani bir anlamda hoşgörü, değiştirilemez durumlarla ilgilidir oysa tolerans daha çok inanç, ahlak, davranış gibi alanlar ve bu alanlardaki sapmalarla ilişkilendirilir. Zira insanın kendi iradesiyle seçmiş olduğu bir tutum tolere edilebilir. Bir Müslüman, inançsız bir insanı hoş göremez ancak tolere edebilir. Çünkü hoşgöründe bir benimseme, sevme aidiyet varken, toleransta varlığına tahammül gösterme veya saygı duyma bulunmaktadır.

Tolerans ve Taassup

Tolerans, düşüncelerin rahat bir şekilde filizlenmesinin ve yayılmasının yegâne garantisidir. Toleransın varlığı sadece ilimde değil, aynı zamanda sanat, edebiyat, dinî düşünce gibi birçok farklı alan için önemli bir erdem olarak karşımıza çıkmaktadır. Elbette ki buradan toleransın sınırsız olduğu veya olması gerektiği sonucunun çıkarılmaması gerekir. Toleransın yaşam alanını sınırlandıran hatta onu öldüren hiç şüphesiz taassuptur. Bir tutum ve davranışı ve taassuba götüren önemli bir neden olarak taklidî düşüncüyü sayabiliriz. Gazzâlî ve Locke'un özellikle tolerans ve taassup¹⁰ konusundaki görüşlerinin benzeşen taraflarını ortaya koymak konunun anlaşılır kılınmasında ciddi bir işlev görecektir.

Gazzâlî'nin ifrat, tefrit, cehalet ve taklitten şikayetçi olduğunu birçok eserinde görmek mümkündür. Özellikle *Faysalü't-tefrika beyne'l İslâm ve'z-zendeka* eserinin yazılma amacı da zaten bu tür taklidî düşüncenin taassuba dönüşerek kendisinin küfürle itham edilmesidir. Eserin çevirisini yapan Süleyman Uludağ, bir mümini kafir, sapık ya da bidatçı olmakla suçlamanın Gazzâlî'nin canını yakan bir durum olduğunu, tekfir silahının Gazzâlî'ye de doğrultulduğunu ve sonuçta *Faysalü't-Tefrika*'nın canı yanan bir müellifin kaleminden çıkan bir eser niteliğinde olduğunu dile getirmektedir.¹¹ Süleyman Dünya, *Faysalü't-Tefrika*'nın 1961 yılında yaptığı tahkikinin girişine Taceddin es- Sübkî'nin *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l kübra* eserinden Gazzâlî'ye dair bir bölüm koyar. Burada Gazzâlî'ye yönelik eleştiriler ve buna yönelik cevaplar konumuz açısından en dikkat çekici kısımlardır.

⁹ Bkz. Mehmet Demirci, "Hoşgör Ya Hu", *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, 8: 2 (1996): 73-174; Ayrıca bkz. Mübahat Türker-Küyel, "Ferdî Hürriyet ve Hoşgörünün Felsefi Boyutu", *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, 8: 2 (1996): 71.

¹⁰ İslâm ve Hıristiyan dünyasındaki taassup ve tolerans tartışmaları için bk. Muhammed Gazâlî, *et-Taassub ve't-tesamuh beyne'l İslâm ve'l Mesihîyye* (Kahire: Nahdet Mısır, 2005).

¹¹ Süleyman Uludağ, "Eserin Yeni Baskısına Önsöz", İmam Gazzâlî, *İslâm'da Müsamaha, Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yay., 2013), 9 ve 20 dipnot 3.

A Letter Concerning Toleration'ı Türkçe'ye çeviren Melih Yürüşen ise Locke'un bu eseri, Stuart Hanedanı'ndan kaçarak sürgün hayatı yaşadığı Hollanda'da (1685) Latince yazdığını ve İngilizce'ye yakın dostu olan ve kendisine dinî toleranssızlığın en şiddetli bir biçimde uygulandığı bir cemaatin mensubu olan William Popple tarafından tercüme edildiğini ifade etmektedir.¹² Popple ise tercümenin girişine koyduğu kısa takdim yazısında, gökyüzünün altında hiçbir milletin kendileri kadar bu konuyu konuşmadığını ve kendi milletinden başka da bu konuya ihtiyaç duyulan kimse olmadığını dile getirerek şunu vurgulamaktadır: "Hükümetimiz, dinî meselelerde sadece taraf olmakla kalmadı, fakat haklarını ve özgürlüklerini savunmak için yazılanıyla gayret gösterenler de, ancak kendi mezheplerinin ve çıkarlarına uygun düşen dar ilkelere göre hareket ettiler. Bütün tarafların bu dar görüşlülüğü, şüphe yok ki, mutsuzluğumuzun ve içinde bulunduğumuz kargaşanın temel sebebidir."¹³

Hem Gazzâlî hem de Locke, farklı şekildeki düşünce ve yorumlarından dolayı eleştirilmiş ve tahammülsüzlüğe dâçar olmuş ve bizzat toleranssızlığı yaşadıkları sonra eserlerini yazmışlardır. Örneğin Gazzâlî eserinin ilk sayfasında, bazı hasetçi kimselerin kendisinin yazdığı eserlerde, büyük kelimelerin benimsedikleri mezhebe aykırı görüş beyan ettiğini, Eş'arî kelamından bir arpa boyu kadar sapmanın bile küfür olduğunu ve Eş'arî'ye muhalefet etmenin gaflet ve dalâlet (sapkınlık) olduğunu iddia ettiklerini dile getirmektedir.¹⁴ Bu tür kişilerin kör taklitçi olduğunu, onlara karşı delillerle karşılık verilmesi gerektiğini söyleyen Gazzâlî, bazı mutaassıp kimselerin kendilerini zorlayarak bu tür temelsiz iddialar içinde olduklarını dile getirmektedir.¹⁵ Ona göre, eğer delillerle verilecek cevap karşısında muhalif saçmalamaya başlar ve sorunu açıklayamazsa, o taklitçinin ilim ve düşünce adamı olmadığı ve başkalarının taklitçisi olduğuna karar verilmelidir. Çünkü taklitçi bir sorunu delillerle ortaya koyma seviyesinde değildir. Taklitçi mutaassıp böyle bir seviyede olsaydı başkalarının arkasına takılmazdı. Gazzâlî, taklitçilerin delillerle cevap vermeye çalışmasının boş bir uğraş olduğunu savunarak onlarla mücadele etmek isteyenleri soğuk bir demiri döven veya eskimiş çürümüş şeyleri düzeltmeye çalışan kişiye benzetir.¹⁶

Ayrıca Gazzâlî, tekfir-tekzib-te'vil ilişkisini ve bunların ilkelerini anlattıktan sonra bazı kimselerin Eş'arî'ye muhalif olanları gelişigüzel tekfir etmelerini cahillliğe ve düşünmeden konuşmaya bağlamaktadır. Fıkıhtan başka bir ilim sermayesi olmayan insanlar olarak da nitelendirdiği bu tür kişilerin başkalarını küfürle veya

¹² Melih Yürüşen, "John Locke ve Hoşgörü Üstüne Bir Mektup Hakkında...", John Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup, A Letter Concerning Toleration*, çev. Melih Yürüşen (Ankara: Liberte Yay., 2005), 12

¹³ William Popple, "Takdim", John Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup, A Letter Concerning Toleration*, çev. Melih Yürüşen, (Ankara: Liberte Yay., 2005), 21.

¹⁴ İmam Gazzâlî, *İslâm'da Müsamaha, Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka*, çev., Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yay., 2013), 19.

¹⁵ Gazzâlî, *İslâm'da Müsamaha*, 23-24.

¹⁶ Gazzâlî, *İslâm'da Müsamaha*, 25.

dalâletle itham ettiklerini iddia eden Gazzâlî, bu tür kişileri görenlerin onlardan yüz çevirmeleri gerektiğini söyler.¹⁷

Gerek Gazzâlî gerekse Locke, kendilerine yöneltilen bir soru üzerine ve kendi inandıkları ve mensup oldukları dinin mezhepleri arasında meydana gelen tahammülsüzlüklere ilişkin görüşlerle metinlerini kaleme aldıklarını dile getirmektedirler. Gazzâlî “Ey içi şefkat dolu hassas ruhlu kardeş! Dinî muamelelerin sırlarına dair yazdığımız (tasavvufî) eserlerimizin, bazı hasetçi kimseler tarafından kötülenmesi haberinin kulağınızı tırmalaması sebebiyle canınızın sıkıldığını ve kalbinizin incindiğini görüyorum.”¹⁸ diye başlarken, Locke “Saygıdeğer Beyefendi, Farklı mezheplerdeki Hıristiyanların birbirlerini karşılıklı olarak hoş görmeleri hakkında düşüncelerimin neler olduğunu öğrenmek istediğiniz için, açıkça şu cevabı vermeliyim...”¹⁹ şeklinde başlamaktadır.

Hem Gazzâlî hem de Locke tahammülsüzlüğün nedenini mezhep mensuplarının birbirleri üzerine kişisel otorite kurma arzusuna bağlamaktadır. Gazzâlî, aklî ispatların sonucunda benim düşündüğümden farklı düşüncelere sahip olmayacak-sın diyerek kendi görüşlerini başkaları için de delil olması gerektiğini savunanların ciddi bir çelişki içinde olduklarını söyler. Locke ise herkesin kendisinin Ortodoks olduğunu düşünmesinin ve kendi inançlarının doğruluğundan şüphe etmemesinin İsa'nın kilisesinden ziyade, birbiri üstünde otorite ve egemenlik kurma mücadelesinden kaynaklandığını savunur. Ayrıca din konularında farklı olanlara tolerans göstermenin ışığın berraklığındaki gerekliliğini ve faydalarını anlayamayacak kadar kör olmanın gurur, hırs, tutku ve acımasızlık gibi tutum almanın korkunç olduğunu dile getirmektedir.²⁰

Locke, birbirinden farklı din mensuplarının birbirlerine karşı tolerans göstermeleri gerektiğine ilişkin ifade ettiklerini, kendi aralarında özel bireyler gibi ilişki kuran kiliseler için de geçerli olduğunu savunmaktadır. Kiliselerin hiçbirinin başka bir kilise üzerinde yargılama hakkının bulunmadığını söyleyen Locke, ne siyasî yönetimin kiliseye ne de kilisenin siyasî yönetime yeni haklar verme hakkı bulunmaktadır.²¹ Locke, taassubun akli ve vahyi bir kenara iterek bunların yerine insanın kendi beyninin temelsiz düşlemlerini koyduğunu, bunları düşüncelerin ve davranışların temeli yaptığını savunur. Taassubun akıl veya ilahî vahye dayanmayıp, kendini beğenmiş bir beynin dar görüşlülüğünden doğduğunu söyleyen Locke'a göre, eğer taassup, herhangi bir yere bir kez kök salmışsa, insanların tutum ve

¹⁷ Gazzâlî, *İslâm'da Müsamaha*, 55.

¹⁸ İmam Gazzâlî, *İslâm'da Müsamaha*, 19.

¹⁹ John Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup, A Letter Concerning Toleration*, çev. Melih Yürüşen (Ankara: Liberte Yay., 2005), 23.

²⁰ İmam Gazzâlî, *İslâm'da Müsamaha*, 26, 61 vd.; Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, 23, 27, 42.

²¹ Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, 37.

davranışlarını aklın ve vahyin veya ikisinin birden yaptığı etkiden daha ciddi bir şekilde etkiler.²²

Gazzâlî, Kur'an ayetlerinin anlaşılmasında te'vilin kaçınılmaz olduğunu ancak sınırları içinde yapılacak bir te'vile herkesin müsamaha göstermesi gerektiğini bunun dışındaki tutumların ilahî rahmeti sınırlandıracağını savunurken; Locke ise farklı düşüncelere tolerans göstermenin dinin emri olduğunu vurgulamaktadır.²³

Gazzâlî, Mu'tezile ve Eş'arî düşünceleri arasındaki görüş farklılıklarından birini haksız görüp ona karşı şiddetle tavır almanın diğerine küçük farklılıklar olarak bakmanın da bir taassubun göstergesi olduğunu vurgulamakta ve mutaassıp taklitçinin delil getiremediği yerde susması gerektiğini dile getirmektedir.²⁴

Locke ise zina, pislik, şehvet, putperestlik vb. şeyleri yapanların Tanrı'nın krallığına varis olamayacaklarını söyleyerek, bu tür ahlâksızlıklara tolerans gösterilemeyeceğini vurgular. Ancak Locke, yaygın olan anlayışın ise mezhepler arasındaki farklılıkları ortadan kaldırma, farklı inançta olanlara tolerans göstermeme şeklinde olduğunu vurgulayarak, asıl uğraşılması gereken şeyin ahlâksızlıklara karşı çıkmak ve onlarla mücadele etmek olduğuna inanır.²⁵

Locke, hiçbir kilise veya mezhebin başka din veya din mensuplarının dünyevî mallarının bir kısmından ve özgürlüğünden mahrum edemeyeceğini ve etmemesi gerektiğini söyleyerek onları şu ilkeye davet eder: "...bütün insanları şefkate, tevazuya ve hoşgörüyü teşvik etmeli, dostluk için çaba harcamalı ve hem her insanın kendi mezhebine yönelik ateşli bağımlılığının hem de diğerlerinin kurnazlığının muhaliflere karşı tahrik ettiği tehlikeli ve mantıksız nefret eğilimini tamamen hafifletmelidir."²⁶

Locke, toleransın hem dinsel ve mezhepsel farklılıklar arasında, hem de siyasî yönetimin dine karşı uygulamasında olması gerektiğini düşünür. Bu nedenle ona göre ne kilise siyasî yönetimin işlerine ne de siyasî otorite dinin işlerine karışabilir. Locke XVII. Yüzyıldaki bu görüşüyle laikliğin ilk işaretlerini vermiştir.²⁷ Ancak Locke'un tolerans teorisinin ateistleri ve Katolikleri kapsamaması ve bugünkü uygulamalarla uyuşmayacak birçok farklılıklar nedeniyle tam anlamıyla bir laiklikten söz etmek mümkün gözükmemektedir.

²² Locke, İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme, 480-481.

²³ İmam Gazzâlî, İslâm'da Müsamaha, 38; Locke, Hoşgörü Üstüne Bir Mektup, 27.

²⁴ İmam Gazzâlî, İslâm'da Müsamaha, 24-25.

²⁵ Locke, Hoşgörü Üstüne Bir Mektup, 25-26.

²⁶ Locke, Hoşgörü Üstüne Bir Mektup, 41.

²⁷ Locke, Hoşgörü Üstüne Bir Mektup, 27, 53-62, 72-75.

Tolerans Dışı Kalanlar

İlk olarak en açık bir şekilde ifade edilecek olursa, hem Gazzâlî hem de Locke sınırsız bir özgürlükten ve sınırsız bir dinî toleranstan bahsetmezler. İki düşünürü göre de dinî toleransın sınırları bulunmaktadır. Gazzâlî tekfirde temel bir kural belirlemek suretiyle, bu konuda dikkat edilmesi gereken noktayı gösterdiğini ve böylece farklı mezheplerin birbirlerini gelişi güzel tekfir etmekten korunma imkânı elde edilmiş olacağını savunur. Ona göre bu kurala riayet etmek kendisinden farklı düşünen diğer mezhepleri tekfir etmekten uzaklaştıracaktır. Tekfirden esas olan kuralı “Lâ ilâhe illâllah Muhammedu'n Rasûlullah düsturuna samimi bir şekilde bağlı kaldıkları ve bu düstur ile çelişki teşkil eden bir durumda bulunmadıkları müddetçe, yolları (mezhepleri) ne kadar farklı olursa olsun ehl-i İslâm'a dil uzatmaktan ve çeşitli mezhep mensuplarına kâfir demekten kaçınılmalıdır” şeklinde belirleyen Gazzâlî çelişmeyi, Hz. Peygamber'in yalan söylemesini caiz görme; küfrü Hz. Peygamber'i Allah'tan getirdiği şeyler hususunda yalanlama; imanı ise onun getirdiği şeylerin tamamını doğrulama şeklinde açıklamaktadır.²⁸

Gazzâlî, Hanbelilerle Eş'arîlerin, Eş'arîlerle Mu'tezîlerin bazı ayetleri veya Allah'ın sıfatlarını farklı yorumladıkları gerekçesiyle birbirlerini ölçüsüz bir şekilde eleştirerek tekfir ettiklerini söyler ve buna bir ölçüt getirip içinden çıkılması güç olan meseleyi çözmek ister. Gazzâlî varlığın beş mertebesini ölçüt olarak koyar ve Hz. Peygamber'in varlığını bildirdiği bir şeyi, varlığın zâtî, hissî, hayâlî, aklî ve şibhî varlık mertebelerinden biriyle ve mertebeleri sırasıyla takip ederek ona uygun bir şekilde açıklayanların tekfir edilmemesi gerektiğini ifade eder.²⁹ Bu varlık mertebeleri kısaca şunlardan oluşmaktadır: 1. Zâtî Varlık (el-vücûdü'z-zâtî) 2. Hissî Varlık (el-vücûdü'l hissî) 3. Hayâlî Varlık (el-vücûdü'l hayâlî) 4. Aklî Varlık (el-vücûdü'l aklî) 5. Şibhî Varlık (el-vücûdü'l şibhî).

Bu beş varlık mertebesine uygun ve sırası takip edilerek yapılan te'villerin tekip kategorisinde değerlendirilemeyeceğini söyleyen Gazzâlî'ye göre zâhirî manayı kastetmenin imkânsız olduğunun ispat edilmiş olması, yapılan te'villerin caiz olabilmesinin temel şartıdır. Bu mertebelerden en açık olanı zâtî varlıktır. Burada ele alınacak mesele sabit ise diğer mertebelere geçmek caiz değildir. Zâtî varlığın sübutu imkânsız ise hissî varlığa geçilir. Ancak bunun sabit olması da diğer mertebelere geçilmesine izin vermez. Eğer hissî varlık da sabit değilse hayâlî ve aklî varlığa geçilir. Eğer bunların sübutu da imkânsız ise şibhî ve mecazî varlığa geçilir. Dolayısıyla delile dayanmayan bir zaruret yoksa bir mertebeden diğer mertebeye geçmeye izin verilmez.³⁰

²⁸ İmam Gazzâlî, *İslâm'da Mûsamaha*, 27, 49.

²⁹ İmam Gazzâlî, *İslâm'da Mûsamaha*, 29-30; Gazzâlî, *Kelam ve Halk, İlcâmu'l avâm an ilmi'l kelâm*, neşr. terc. ve inc., Mahmut Kaya, Cüneyt Kaya, (İstanbul: Klasik Yay., 2018), 89, 90; İbn Rüşd de Gazzâlî'nin varlığın beş mertebesini ele alıp tartışmaktadır. Bkz. İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri, Faslu'l-makâl, el-Keşf an minhâci'l-edille*, haz. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yay., 2004), 273-276.

³⁰ İmam Gazzâlî, *İslâm'da Mûsamaha*, 41.

Gazzâlî, filozofların âlemin ezeli olduğu, Allah'ın cüzîleri bilmediği ve cismanî haşri inkâr ettikleri şeklindeki görüşlerinden dolayı küfre düştüklerini söyleyerek onlara bu konuda tolerans göstermez. Çünkü filozoflar varlığın bu beş mertebesi-nin dışına çıkarak (!) aşırı bir yorum yapmışlardır. Ancak onlar mutlak zındık ola-rak da nitelendirilemez. Çünkü mutlak zındıklık, ruhanî ve hissî manada haşrin ve âlemin yaratıcısının kökten inkâr edilmesidir. O, filozofların üç meselede mutlak zındık değil, zındıklığın ilk derecesinde, bunun da mutlak zındıklık ile Mu'tezile arasında bulunan bir zındıklık olduğunu savunur. Diğer on yedi meselede ise dalâ-let ve bidat ehli olduklarını ifade etmektedir.³¹

Her iki düşünür de sadece müntesip olduğu dinlerin mezhepleri arasındaki yo-rum farklılıkları veya birbirlerini "öteki" ilan etmelerini ele almazlar aynı zamanda kendi dinlerinin dışındaki kişilere karşı tahammülün sınırlarını belirlemeye çalışır-lar. Gazzâlî'de mutlak zındıklar Locke'ta ateistler gibi.³² Gazzâlî ve Locke, kâfir, zındık, sapkın kavramlarını kullanmakta ve kendi mensup oldukları dinin dışında-kilere bu tür isimleri vermektedirler. Örneğin Hz. Peygamber'i yalanlayan Yahudi-ler ve Hıristiyanların kâfir olduklarını söyleyen Gazzâlî, Brahmanların tüm pey-gamberleri Dehrielerin de hem peygamberleri hem de Allah'ı inkâr etmelerinden dolayı kâfir olduklarını söyler. Bu grupların tekfir edilmelerinin şer'i bir hükümle olduğunu bu hükmün de ya nassla ya da hakkında nass bulunan bir şeye kıyasla anlaşılabilirliğini ifade eden Gazzâlî, Yahudi ve Hıristiyanların kâfir olduklarının nasslarda açık olduğunu Brahmanlar, Seneviler (Düalistler) Zındıklar ve Dehrielerin ise naslara istinaden kıyasla kâfir olduklarını dile getirmektedir.

Gazzâlî imanda üç esası³³ benimseyip bu çizgiden çıkmadan farklı yorum ya-pınların tekfir edilemeyeceğini,³⁴ Locke ise İsa'nın izinden gidip onun yolundan ayrılanların sapkın olmadığını dile getirmektedir.³⁵ Ayrıca Hıristiyanlığı ve Kutsal Kitabı açık bir şekilde inkâr etmeyenlerin sapkın olarak nitelendirilmemesi gerekti-ğini savunur. Ona göre;

"Bir Türk, bir Hıristiyan açısından sapkın yahut bölücü değildir, olamaz da ve eğer bir kimse, Hıristiyanlık inancından Muhammedîliğe geçerse, bu halde o bir sapkın (heretic) yahut bölücü olamaz, bir mürted ve kâfir olur. Bundan hiç kimse şüphe duyamaz... Türkler ve Hıristiyanlar farklı dinlerden olmaktadır, çünkü Hıristiyanlar dinlerinin kanunu olarak Kitabı Mukaddes'i, Türklerse Kur'an'ı Ke-rim'i kabul etmişlerdir."³⁶

³¹ İmam Gazzâlî, *İslâm'da Müsamaha*, 47-48; İmam Gazzâlî, *el- Munkaz mine'd-dalâl*, 17, 21-22, 61. Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı*, neşr ve terc. Mahmut Kaya, Hüseyin Sarioğlu (İstanbul: Klasik Yay., 2012); Gazzâlî, *İtikatta Orta Yol, el-Iktisâd fi'l İtikâd*, neşr ve terc. Osman Demir (İstanbul: Klasik Yay., 2012), 201.

³² İmam Gazzâlî, *İslâm'da Müsamaha*, 47-52; Locke, Hoşgörü Üstüne Bir Mektup, 70.

³³ İmam Gazzâlî, *İslâm'da Müsamaha*, 50-51.

³⁴ İmam Gazzâlî, *İslâm'da Müsamaha*, 27.

³⁵ Locke, Hoşgörü Üstüne Bir Mektup, 25.

³⁶ Locke, Hoşgörü Üstüne Bir Mektup, 79.

Locke, Hıristiyan mezhepleri arasında da aynı gerekçeyle farklı din olduğunu düşünür. Örneğin ikisi de İsa'ya iman ederek aynı adla adlandırılmalarına rağmen, Luthercilerin dinlerinin kanunu ve temeli olarak Kitab-ı Mukaddes'ten başka bir otorite tanımadıkları, Papistlerin ise gelenekleri ve Papa'nın emirlerini kanun olarak gördükleri için Luthercilerle aynı dinden sayılamayacağını iddia eder. Aynı şekilde Cenova'nın Hıristiyanları yalnızca Kitab-ı Mukaddes'i dinlerinin temeli olarak benimsedikleri, için St. John'un Hıristiyanlarıyla Cenova'nın Hıristiyanlarının farklı dinlerden olduğunu savunur.³⁷

Locke, bir Hıristiyan mezhebi tarafından hakiki Hıristiyanlıktan tümüyle mahrum olduğu ilan edilse dahi, Kitab-ı Mukaddes'te açıkça dile getirilmemiş bir mesele nedeniyle ayrılık çıkarmayan veya Kutsal Kitap'ta açıkça belirtilmiş bir şeyi inkâr etmeyen kimsenin hakikatte ne bir sapkın ne de hizipçi olabileceğini savunur.³⁸

Locke başkalarının sadece eklemek gördüğü yerde bir Katolik'in onda İsa'nın bedenini görmesi ve buna inanmasının hiç kimseye zararının dokunmayacağını savunur. Ancak Katolikliği İngiliz karşıtlığı üzerine bir siyasi otorite noktası olarak düşündüğü için Katoliklikten çekinmiştir. Locke'un tolerans teorisinin dışında en net çizgilerle kalan üç grup bulunmaktadır. Birincisi toplum yaşamına ve toplumsal mutabakat sağlanmış ahlâk kurallarına aykırı davrananlar, ikincisi devlete yönelik tehdit oluşturacak inançlar, üçüncüsü ise ateistlerdir.³⁹

Gazzâlî ve Locke'un görüşlerinin kesiştiği diğer bir nokta da bazı mezheplerin kendilerini doğru ötekileri sapkın olarak nitelendirmeleridir. Tereddüt hasıl olduğunda tekfir etmenin doğru olmadığını söyleyen Gazzâlî,⁴⁰ her mezhebin kendisi gibi düşünmeyen muhalifini tekfir ettiğini ve onları Hz. Peygamber'i yalanlamakla suçladıklarını söyleyerek, Hanbelîlerin Allah'ın arş üzerine istiva etmesi konusunda Eş'arîleri; Eş'arîlerin teşbih konusunda Hanbelîleri ve ru'yetullah konusunda Mu'tezîleyi; Mu'tezîlenin sıfatları kabul etme konusunda Eş'arîleri ayetleri ve Hz. Peygamber'i yalanladıkları gerekçesiyle tekfir etmelerini örnek olarak vermektedir. Gazzâlî'ye göre bu tutum, mezheplerden her birinin kendisi gibi düşünmeyen mezhebin açıkladığı veya te'vil ettiği şeye rıza göstermediğini ve delillerini yeterli görmediğini göstermektedir. Gazzâlî'nin buradan çıkardığı sonuç çok nettir. Her ne olursa olsun, hiçbir mezhebin kendisi gibi düşünmeyen farklı mezhebi delilde hata yaptı diye tekfirle suçlaması doğru değildir.⁴¹ Locke ise her ne olursa olsun, birinin doğru diğerinin Tanrı'yı daha fazla hoşnut kılması konusunda tereddüt varsa, böyle bir tutumun bir ilerleme değil selametimiz için büyük bir engel olduğunu düşü-

³⁷ Locke, Hoşgörü Üstüne Bir Mektup, 79-80.

³⁸ Locke, Hoşgörü Üstüne Bir Mektup, 82.

³⁹ Didier, *Locke*, 75.

⁴⁰ İmam Gazzâlî, *İslâm'da Mûsamaha*, 52.

⁴¹ İmam Gazzâlî, *İslâm'da Mûsamaha*, 29, 41.

nür.⁴² Bazı kişilerin veya mezheplerin siyasi otoriteden tepki alacakları için görüşlerini açıkça ifade edemediklerini fakat aynı görüşleri farklı cümlelerle dillendirdiklerini savunur. Katolikleri ima ederek, sapkınların korunmaması gerektiğini öğretmenleri bu grupta değerlendirmektedir. Locke'a göre onların amacı, imanı yıkma imtiyazının kendilerine ait olmasıdır. Bu tür mezhepler, kendileri gibi düşünmeyen mezheplerin sapkın olduğunu ilan edip istedikleri kişileri istedikleri gibi nitelendirmektedirler. Afroz edilen kralların krallıklarını kaybetmeleri gerektiğini söylemelerinin arkasında da bu amaç yatmaktadır.⁴³

Eleştiriye Karşı Tutum

Gerek Gazzâlî gerekse Locke, bir taraftan başkalarının haksız tutum ve görüşlerini eleştirirken bir taraftan da kendilerine yönelik eleştirilere karşı nasıl bir tavır alınması gerektiği üzerinde önemle durmuşlardır. Genel olarak yapılan eleştirilerin neden haksız olduğunu ve bu tür eleştirilere neden düşüldüğünü göstermeye çalışmışlar ve bu konuda bazı ilkeler koymaya çalışmışlardır. Her iki düşünür de eleştirilere karşı, delillerin gücüne bakılması gerektiğini ve taassubun eleştirilerde ne kadar etkili olduğunu göstermeye gayret etmişlerdir.

Örneğin Gazzâlî, bazı eserlerine yönelik hasetçiler ve taklitçiler tarafından yapılan eleştiriler karşısında, dostuna müsterih olmasını, bu iddiaları çok fazla dikkate almamasını, canını sıkan bu üzüntü verici şeylerden uzaklaşmasını ve sabırlı olmasını tavsiye etmektedir. O, ta'riz taşı atılmayan ve haset edilmeyen kimseleri hakir; tekfir ve sapkınlıkla suçlanmayan kimseleri ise küçük gördüğünü iddia etmektedir. Müşriklerin, Kur'an-ı Kerim'in ayetleri için "esatirü'l evvelin" (eski kavimlerin efsanesi),⁴⁴ Hz. Peygamber için de "mecnun"⁴⁵ dediklerini hatırlatarak,⁴⁶ bir anlamda kendisinin dinî ilimler konusunda yüksek bir seviyeye ulaştığına - kendi konumuna dinî bir referans vererek - işaret etmekte her meyve veren ağacın taşlandığı gibi kendisinin de bu ta'riz taşına maruz kaldığını savunmaktadır.

Ayrıca Gazzâlî, Eş'arî çizgisinden ayrılanları gaflet, sapkınlık (dalâlet) ve tekfirle itham eden bu tür hasetçi kişilerle mücadele edilmemesi, onlarla boşa zaman geçirilmemesi ve onların kendi hallerine bırakılması gerektiğini özellikle vurgulayarak, bu hasetçi ve taklitçi insanları ıslah etmek için onlarla uğraşılması gerektiğini, Allah'ın Hz. Peygamber'e müşrikler karşısında yeise kapılmaması gerektiği yönündeki ayetlerle ilişkilendirerek açıklamaya çalışır.⁴⁷ Ayrıca Gazzâlî, eğer birisi, küfrün tarifini muayyen mezheplere muhalefet edip etmemekle ilişkilendiriyorsa, o

⁴² Locke, Hoşgörü Üstüne Bir Mektup, 29.

⁴³ Locke, Hoşgörü Üstüne Bir Mektup, 68.

⁴⁴ el-Enam, 6/25; el-Enfâl, 8/31.

⁴⁵ el-Hicr, 15/6, Şuara, 26/27, Saffat, 37/36, Duhan, 44/14, Zariyât, 50/39, Kamer, 54/2, 9.

⁴⁶ İmam Gazzâlî, *İslâm'da Müsamaha*, 19-20.

⁴⁷ İmam Gazzâlî, *İslâm'da Müsamaha*, 21; konuyla ilgili ayetler için bkz. En'am, 6/7, 11, 35; Hicr, 15/14, 15.

kişinin ahmak ve budala olduğunu, taklidin bu adamı kör ettiğini ve böyle birini islâh etmek için zamanın boşa harcanmaması gerektiğini ve onlarla düşmanlarının delilleriyle karşı koymak gerektiğini ifade eder.⁴⁸

Haksız ve hadsiz eleştiri yapanların iman ile küfrün, hak ile sapıklığın mahiyetlerini tam anlamıyla idrak edemeyeceklerini söyleyen Gazzâlî, bunları idrak etmenin yolları olarak kalplerin dünyevî arzu isteklerden arındırılması, mücâhede ile cilalanması, saf bir zikirle nurlandırılması, doğru düşünce ile beslenmesi ve şeriatın sınırlarını uymakla süslenmiş olmasını gerekli görmektedir.⁴⁹ O, kendisine yönelik bu eleştirilere karşı, her ne kadar dostuna çeşitli tavsiyelerde bulunsa bile, eleştirilere sert bir şekilde cevap vermektedir. Onların heva ve heveslerini ilâh; emir ve sultanları mabud; para ve pul gibi şeyleri kible; benliklerini şeriat edindiklerini söyleyen Gazzâlî'ye göre onların zikirlerini vesveseler, hazinelerini kurnazlık, düşüncelerini ise hilebazlık oluşturmaktadır. Bu kişilerin kalplerinin dünyevî kirlerle dolmuş olduğunu, ilmî kemalâttan yoksun olduklarını çünkü ilmî müktesebatlarının necaset sorunu ve zaferan otunun suyu ile taharet yapmanın caiz olup olması gibi şeylere takıldıklarını savunur. Ayrıca kendi durumuna benzer olduğunu düşündüğü, "Onun için bizi anmaktan yüz çeviren ve dünya hayatından başka bir şey istemeyenlerden yüz çevir. İşte onların ilimden erişebilecekleri (son sınır) budur. Şüphesiz, Rabbin, yolundan sapanı da iyi bilir; O, hidayette olanı da iyi bilir." (Necm, 53/29-30) ayetini delil getirerek tutumunu desteklemeye çalışır.⁵⁰

Gazzâlî, kesinlik bildiren bir delile değil de daha çok zann-ı galibe dayanarak te'vil yapan aceleci kimseleri gelişigüzel tekfir etmenin doğru olmayacağını düşünerek ve araştırma yaparak hareket edilmesi gerektiğini önemser. Ona göre te'viller itikadın ana hususları ve bununla ilgili konularla ilişkili değilse, bu tür te'villeri tekfir etmemek gerekir.⁵¹ Tekfir konusunda temel kanun, yukarıda da ifade edildiği gibi, kelime-i tevhidi kabul etmek, onunla çelişmeyecek bir tutumda bulunmak ehl-i kibleye dil uzatmaktan sakınmaktır. Çünkü tekfirden tehlike olmasına rağmen, sükût etmede böyle bir tehlike yoktur.⁵²

Gazzâlî, mezhepler arasındaki tartışmalarda delilin ne olduğunu hatasız bilmenin zor olduğunu savunarak ihtilafın ortadan kaldırılması için beş önemli kıstas belirler. Bu ölçütler nedeniyle ihtilafın nasıl ortaya çıktığını ve dikkat edildiğinde bu ihtilafın nasıl ortadan kaldırılacağını tartışır. Bunlar;

Bazıları bu kıstasların şartlarının tamamını gereği gibi kavrayamazlar.

Fikirlerin doğruluğunu tanımaya yarayan kıstaslara başvuracakları yerde kendi şahsî ve indî görüşlerine müracaat ederler.

⁴⁸ İmam Gazzâlî, *İslâm'da Mûsamaha*, 23.

⁴⁹ İmam Gazzâlî, *İslâm'da Mûsamaha*, 21-22.

⁵⁰ İmam Gazzâlî, *İslâm'da Mûsamaha*, 22.

⁵¹ İmam Gazzâlî, *İslâm'da Mûsamaha*, 44.

⁵² İmam Gazzâlî, *İslâm'da Mûsamaha*, 49.

Delillerin mukaddimesini teşkil eden bilgiler de anlaşılmamış olabilir. Zira delillerin esasını teşkil eden bilgiler tecrübe, tevatür vs. yollar ile elde edilir. İnsanlar ise tecrübe ve tevatür gibi hususlarda birbirinden farklıdır. Birine göre tevatür olan diğerine göre tevatür olmayabilir. Birinin yaptığı tecrübeyi diğeri yapmamış olabilir.

Vehme dayanan hükümler akla dayanan hükümlerle karıştırılabilir.

Güzel ve meşhur olan sözler (vecizeler ve atasözleri) zarûri ve kesin olan hükümlerle karıştırılır. Bunları bütün incelikleri ile öğrenmek, bellek kolay kolay hata etmeme imkânı bahşeder.⁵³

Locke ise insanların tartıştıkları zaman, karşısındakilere kendi fikirlerini benimsetmek veya onları susturabilmek adına dört farklı kanıtlamadan bahsetmektedir:

Mevki, makam, güç, düşünce ve bilgileriyle ün yapmış otorite sahibi kişilerin görüşlerine başvurmak. (Ad verecundiam)

Rakibini ya kendi argümanını benimsetmeye veya daha güçlüsünü bulmaya zorlamak. (Ad ignorantiam)

Rakibini kendi ilkelerinden çıkan sonuçlarla köşeye sıkıştırmaya çalışmak. (Ad hominem)

Bilgi ve olasılığın temellerinden çıkarılan delillerin kullanılmasıdır. (Ad iudicium)

Locke, bu kanıtlamalar arasında sadece sonuncusunun öğretici ve bilgi açısından faydalı olduğuna inanır. Çünkü ona göre dördüncü kanıtlama ilkin saygı ve inanma dışındaki herhangi bir sebeple karşı çıkılmayan bir başkasının düşüncelerini insana karşı kullanmaz. Ayrıca bir kişinin bir konuyu daha iyi bilemeyişi, diğerlerinin haklı olmasını gerektirmediği gibi, onların düşüncelerinin benimsenmesini de gerektirmez. Son olarak benim yanlış düşündüğümün gösterilmesi, bir başkasının doğru düşündüğü anlamına gelmez.⁵⁴

Locke, fikirler arası çatışmalardan daha doğal, bir kimsenin kabul ettiği bir şey başkasının karşı çıkabileceği veya bir başkasının ona güvenerek inandığı ve ciddi bir şekilde savunduğundan daha olağan bir şey olmadığını ifade ederek, farklı düşüncelerin kimileri tarafından reddedilmesi kimileri tarafından benimsenmesinin dört sebebe dayandığını savunur. Bunlar, delil yetersizliği, delilleri kullanma yeteneğinin yetersizliği, onları görme arzusunun yetersizliği ve yanlış olasılık kurallarıdır.⁵⁵ Locke, taassubu tetikleyen önemli unsurlardan biri olarak yersiz bir onayla-

⁵³ İmam Gazzâlî, *İslâm'da Müsamaha*, 43.

⁵⁴ John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, çev., Vehbi Hacıkadıroğlu (İstanbul: Kabcı Yay., 2004), 473-474.

⁵⁵ Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, 485-494.

mayı veya yanlışlıkları görür. Yanlış olasılık ölçüleri arasında ise kuşkulu ve yanlış önermelerin ilke yapılmasını, hazır varsayımların kabul edilmesinin, etkili tutku ve eğilimlere mahkûm olmayı ve otoriteyi saymaktadır.⁵⁶

Locke, çıkarların veya eğitimin insanları yönelttiğine ve herkesin bu yöne saptığına, ordunun askerleri gibi neyi niçin savunduğunu araştırmadan ve bilmeden otoriter kişilerin altında cesaretlerini gösterdiklerini söyler. Ona göre insanlar, daha önceleri inanmadıkları, savunmadıkları bir düşüncenin yayıcısı ve ateşli bir savunucusu olmaktadır. Locke bu konuda kötümser değildir. Çünkü ona göre bu tür kişilerin sayısı zannedildiğinden daha azdır.⁵⁷

Locke, Gazzâlî'nin taklit edenlere dair düşüncelerine benzer şekilde, başkalarının düşünceleriyle konuşanlara pek değer vermez. Hakikati değil daha değersiz bir şeyi aradıkları için, taklit yoluyla alınan düşüncelerin ne olduklarının hiçbir öneminin olmadığını söyleyen Locke, bu tür kişilerin düşünceleriyle ilgilenmeye değmeyeceğini söyler. Ancak eğer eleştiriler kişinin taklit yoluyla değil de kendi kazanımlarıysa onlardan incinmeyeceğini ve gücenmeyeceğini, her ne kadar kendi yazdıklarının hakikatinden şüphe etmese de rakibinin düştüğü hatalara kendisinin düşebileceği ihtimalinin bulunduğunu dile getirir.⁵⁸

SONUÇ

İlk olarak şunu ifade etmek gerekir ki, hem Gazzâlî hem Locke sınırsız bir tolerans anlayışını kabul etmezler. Aynı şekilde her iki düşünür de ateistlere tolerans göstermezler. Gerek Gazzâlî gerekse Locke kendi dininden olmayanları kâfir olarak nitelendirmektedirler. Gazzâlî farklı bir mezhep olan Şii'lere imamet konusunda kısmî bir müsamaha gösterirken, bu müsamahayı filozoflardan esirgemektedir. Locke ise Katoliklere tolerans göstermez. Gazzâlî küfrün yaptırımını olarak kanı canı ve malının helal olduğunu ahirette de ebedî cehennemlik olduğunu söylerken, Locke, farklı mezhep farklı din hatta pagan olsa bile ona şiddet uygulanamayacağını, hak yoldan ayrılan kişinin kendi talihsizliğini seçtiğini ve onun cezasının bu dünyada değil öbür dünyada Tanrı'nın tarafından verileceğini savunur.

Locke, siyasî otoritenin hem din ve mezhep işlerine hem de bireysel hak ve hürriyetlere karşı tolerans göstermesi gerektiğini sıklıkla vurgulayarak, devletin insanların dinî özgürlüklerine müdahale etmemesi ve onların her türlü haklarını teminat altına alması gerektiğini savunmaktadır. Sorunu siyasî tolerans alanında tartışmaya çalışan Locke, laikliğin ve liberalizmin ilk nüvelerini görebileceğimiz ilkelerini temellendirmeye çalışır. Gazzâlî ise siyaset alanındaki müsamahanın dışında kalarak, siyasî otoritenin bu tür sorunlara müdahale edip etmemesine değinmez.

⁵⁶ Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, 488.

⁵⁷ Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, 494.

⁵⁸ Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, 60; Locke'un düşüncede taklit edenlere dair nitelendirmeleri için bkz. 488.

Locke, devletin işleriyle dinin işlerini birbirinden ayırt etmeye çalışarak tolerans teorisini temellendirmeye çalışırken, Gazzâlî de gerek dinî ve kültürel ortam/mensubiyet gerekse tarihî şartlar gereği bu tür bir ayrıma doğal olarak başvuramaz. Locke soruna daha çok siyasî, toplumsal ve bireysel hak ve hürriyetler çerçevesinde bakarken devleti egemenliğini ve güvenliğini esas alarak ve birey ve toplumun hak hukuk ahlak toplumsal düzenin ilkelerini korumayı hedefler. Ve ahlakta da zarar ilkesini benimser. Elbette ki bu Tanrısal olanı dışarda bıraktığı anlamına gelmez çünkü Locke Tanrı'ya karşı açıkça işlenecek hakareti de kabul etmez⁵⁹ Gazzâlî ise soruna kelamî ve fikhî açıdan yaklaşmaktadır. Gazzâlî devletin hakimiyet alanını sarsacak düşünceleri de hesaba katarak dini esas almaktadır. Hatta İbn Rüşd'ün gözüyle bakarsak kişisel otoritesini bile hesaba katmaktadır.

Mezhepler/yaklaşımlar arasında geçişlere izin vermeyen ve farklılığı sapkınlık biçiminde değerlendirerek ilimlere tek bir yöntemde ısrar edip diğer yöntemleri yok saymak ve hakikate götürmeyen bir yol olarak görmek bir yöntem bağnazlığı anlamına gelmektedir. Bir mezhebin veya yaklaşımın yöntem bağnazlığına sapsanmak, ilim adamının sadece kendi özgür düşüncesinin değil aynı zamanda düşünce üretiminin ilerlemesinin önünde büyük bir engel olmaktadır. Dolayısıyla böyle bir yöntem bağnazlığı içine sıkışıp kalmak veya bir mezhebin veya yaklaşımın içinden konuşmak, ilim adamını hakikat arayışından uzaklaştıracağı bir kimlik tahkimine dönüştürecektir.⁶⁰ Böyle bir yolu benimsemek, düşünce kötürümlüğüne, tartışma ve eleştiri kültürünün yok olmasına neden olacaktır. İbn Haldun'un da ifade ettiği gibi, "İlimlerde meleke kesbetme ve maharet kazanmanın en kolay yolu, ilmî meseleleri münakaşa ve münazara ile dili açarak bol bol tartışmalar yapmaktır. Çünkü ilim bir kuyu, tartışma ise onun kovası gibidir."⁶¹ Dolayısıyla farklı düşünceler karşısında ilim adamının tavrı, kendisini hakikatin yegâne temsilcisi veya hidayet bekçisi rakibini ise sapkın olarak görmek değildir. Aksine kendisinden farklı düşünen ve farklı sonuçlara ulaşmış ama kendisinin doğrularına aykırı olanları delillerle eleştirmek, tutarsızlığını ve geçersizliğini ortaya koymaktır. Bu tavır mezhepler ve kişiler arasındaki müsamaha ruhunu geliştirip farklılıklarıyla birarada yaşama kültürünü zenginleştirecektir.

KAYNAKLAR

- Aslan, Ömer. "Hoşgörü ve Tolerans Kavramlarına Etimolojik Açıdan Analitik Bir Yaklaşım". Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 5: 2 2001.
- Başçı, Vahdettin. *Taassup ve Hoşgörü*. Erzurum: Erzurum Atatürk Üniversitesi Yay., 1996.
- Çağrı, Mustafa. *Gazzâlî*. Ankara: DİB Yay., 2017.
- Demirci, Mehmet. "Hoşgör Ya Hu". *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, 8: 22, 1996.

⁵⁹ Locke, Hoşgörü Üstüne Bir Mektup, 27 vd.

⁶⁰ Bkz. Şaban Ali Düzgün, "İslâm İlimlerinde Tek Yöntem Sorunu", *İslâm Düşüncesinin Kurucu Unsurları: Usûl-i Fıkıh, Kelâm, Tasavvuf ve İslâm Felsefesi*, ed. İlyas Çelebi-Mehmet Bulğen (İstanbul: Ensar Yay., 2016), 90.

⁶¹ İbn Haldun, *Mukaddime II*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul Dergâh Yay., 1988), 1014.

- Didier, John. *Locke*. çev., Atakan Altınörs. İstanbul: Paradigma Yay., 2009.
- Dünya, Süleyman. *İmam Gazzâlî ve İman-Küfür Sınırı*. çev., Ahmet Turan Arslan. İstanbul: Risale Yay., 1992.
- Düzgün, Şaban Ali. "İslâm İlimlerinde Tek Yöntem Sorunu". *İslâm Düşüncesinin Kurucu Unsurları: Usûl-i Fıkıh, Kelâm, Tasavvuf ve İslâm Felsefesi*. ed. İlyas Çelebi-Mehmet Bulğen. İstanbul: Ensar Yay., 2016.
- Gazzâlî, Muhammed. *et-Taassub ve't-tesamuh beyne'l İslâm ve'l Mesihîyye*. Kahire: Nahdet Mısır, 2005.
- Gazzâlî. *Filozofların Tutarsızlığı, Tehâfütü'l Felâsife*. neşr ve terc. Mahmut Kaya, Hüseyin Sarıoğlu. İstanbul: Klasik Yay., 2012.
- Gazzâlî. *İtikatta Orta Yol, el-İktisâd fi'l İtikâd*. neşr ve terc. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yay., 2012.
- Gazzâlî. *Kelam ve Halk, İlcâmu'l avâm an ilmi'l kelâm*. neşr, terc. ve inc., Mahmut Kaya, Cüneyt Kaya. İstanbul: Klasik Yay., 2018.
- İmam Gazzâlî. *İslâm'da Müsamaha, Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yay., 2013.
- İmam Gazzâlî. *Hakikat Arayışı, el-Munkız mine'd-Dalâl*. çev. ve thk. Abdürrezzak Tek. Bursa: Emin Yay., 2013.
- Hünler, Solmaz Zelyut. *Dört Adalı*. İstanbul: Paradigma Yay., 2003.
- İbn Haldun. *Mukaddime II*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yay., 1988.
- İbn Rüşd. *Felsefe-Din İlişkileri, Faslul-makâl, el-Keşfan minhâci'l-edille*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yay., 2004.
- Kaya, Mahmut. "Takdim". Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı*. neşr ve terc. Mahmut Kaya, Hüseyin Sarıoğlu. İstanbul: Klasik Yay., 2012.
- Locke, John. *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup, A Letter Concerning Toleration*. çev. Melih Yürüşen. Ankara: Liberte Yay., 2005.
- John Locke. *Hükümet Üstüne İkinci Tez*. çev. Aysel Doğan. İzmir: İlya Yay., 2012.
- Locke, John. *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*. çev. Vehbi Hacıkadiroğlu. İstanbul: Kabalıcı Yay., 2004.
- Mübahat Türker-Küyel. "Ferdî Hürriyet ve Hoşgörünün Felsefî Boyutu". *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi* 8: 22 1996.
- Öner, Necati. *Dil Üzerine*. Ankara: yayınevi yok, 2004.
- Popple William. "Takdim". John Locke. *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup, A Letter Concerning Toleration*. çev. Melih Yürüşen, Ankara: Liberte Yay., 2005.
- Şekerci, Ahmet Erhan. "John Locke'ta "Tolerans" Kavramını Yeniden Okumaya Dair". *Dini ve Felsefî Metinler Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama Sempozyumu Bildiri Kitabı I*. ed. Bayram Ali Çetinkaya, İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Yay., 2012.
- Taceddin es-Sübki. "Gazalî'nin Hayatı". (*Tabakâtü's-Şafiiyeti'l-Kübra'nın bir bölümü*) Süleyman Dünya. *İmam Gazzâlî ve İman-Küfür Sınırı*. çev. Ahmet Turan Arslan. İstanbul: Risale Yay., 1992.
- Uludağ, Süleyman. "Eserin Yeni Baskısına Önsöz". İmam Gazzâlî. *İslâm'da Müsamaha, Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka*. çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yay., 2013.
- Woozley, A. D. "Giriş". John Locke. *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*. çev. Vehbi Hacıkadiroğlu, İstanbul: Kabalıcı Yay., 2004.
- Yılmaz, Fikret. "John Locke'un Tolerans Teorisine Bir Eleştiri". *Kesit Akademi Dergisi*, 3: 8 (2017): 281-304.
- Yürüşen, Melih. "John Locke ve Hoşgörü Üstüne Bir Mektup Hakkında...". John Locke. *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup, A Letter Concerning Toleration*. çev. Melih Yürüşen, Ankara: Liberte Yay., 2005.
- Yürüşen, Melih. *Liberal Bir Değer Olarak Ahlakî ve Siyasî Hoşgörü*. İstanbul: YKY Yay., 1996.